

İSLAMİ DƏYƏRLƏR: MÜASİR DƏRKİ VƏ TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Təyyar Salamoglu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalədə C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri “ədəbiyyatda islami dəyərlər: müasir dərk və tədrisi problemləri” kontekstində şərh olunur. Sovet ədəbiyyatşünaslığında dini inanc sisteminə tənqidi yanaşmanın bədii mətnin təhlilində çoxlu təhriflərə yol açdığı göstərilir. İslami dəyərlərə inamın C.Məmmədquluzadə qəhrəmanlarının, o cümlədən Məhəmmədhəsən əminin xarakterində yüksək insani keyfiyyətlər formalaşdırdığı məntiqi dəlillər və bədii mətn materialı əsasında sübut olunur. Ədəbiyyatda islami dəyərlərin bədii ifadəsinin müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə yenidən araşdırılmasına ehtiyac olduğu, əldə olunan nəticələrin tədris prosesinə gətirilməsi zərurəti önə çəkilir və konkret bir əsərin təhlili təcrübəsində bunun nümunəsi verilir.

Açar sözlər: *ideologiya, siyasi rejim, ədəbiyyatşünaslıq, surət konsepsiyası.*

Ключевые слова: *идеология, политический режим, литературоведение, концепция образа.*

Key words: *ideology, political regime, literary criticism, concept of copy.*

Sovet ideologiyası və siyasi rejimin bu ideologiyaya söykənən ədəbiyyat siyasəti ədəbiyyatşünaslıq və tənqiddə bədii mətn haqqında həqiqəti heç vaxt axıra qədər demək imkanı verməyib. Bu mənada islami dəyərlər, müəllifin və qəhrəmanın dini dünyagörüşü bir qayda olaraq ya tənqid, ya təhrif, ya da tamam əks mövqedən təfsir olunub. Sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığının bu “ənənə”si indi də davam etməkdədir. Ədəbiyyat tarixlərində, ali məktəb dərslərinə, xüsusən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına münasibətdə islami dəyərlərə, qəhrəmanların dini inancına yanlış yanaşmalar hələ də qalmaqdadır. Qəhrəmanın dini inancına tənqidi münasibət və bu münasibəti müəllif mövqeyi kimi təqdim etmək üsulu bədii mətnlərin elmi cəhətdən obyektiv təhlilinə imkan vermir, bədii mətn

həqiqətlərini, nəticə olaraq isə müəllif mövqeyini təhrif edir. Həmin təhriflərin tam orta və ali məktəb dərslərində yer alması tələbələrin və şagirdlərin, başqa sözlə, oxucuların onlara təqdim olunan əsərləri düzgün qavramasına mane olur, dini dünyagörüşlərinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir, mənsub olduğu dinin dəyərlərinə inamını zədələyir. Bu mənada bədii əsərlərdə islami dəyərlərin ifadəsinin həqiqi mahiyyətini meydana çıxarmaq onların dərk və tədrisi istiqamətindəki problemlərin həllinə əsaslı kömək edə bilər. Ədəbiyyatda islami dəyərlər: müasir dərk və tədrisi problemləri baxımından Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri xüsusi dəyər kəsb edir.

Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinif dərslərində (Bakı: Maarif, 2001) əsərə

verilən təhlildən aşağıdakı hissə xüsusilə diqqəti çəkir: "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində köməksiz insanların faciəsinə səbəb olan güclü bir ictimai qüvvə var. Bu qüvvə müsəlman şəriəti və onun hökmlərini həyata keçirən ruhanilərdir. Hakimlər zor göstərəkən şəriətə arxalanırlar. Kimsəsizlər isə ona heç bir müqavimət göstərə bilmirlər. Xudayar bəy Zeynəbə şəriət yolu ilə sahib çıxır; qlava, molla Zeynəbi onun evinə getməyə məcbur edərəkən şəriətin hökmünü yerinə yetirirlər; Zeynəb isə şəriət qarşısında məğlub olur" (1).

Qəhrəmanların taleyində şəriətin roluna verilən bu mənfi xarakteristika ümumtəhsil məktəblərinin "Ədəbiyyat" dərslərinə ədəbiyyat tarixi istiqamətində aparılmış çoxillik elmi tədqiqatların ümumiləşdirilmiş nəticəsi kimi daxil olur. Bununla belə, müasir elmi düşüncə islami dəyərlərin bu istiqamətli şərhləri ilə razılaşa bilməz. Problemə verilən bu cür elmi həll, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sovet ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsindən gəlir və inersiyal şəkildə indiki ədəbiyyatşünaslıq təhlillərində də əsaslı yer alır. Halbuki bədii mətn həqiqətləri islami dəyərlərə, şəriət hökmlərinə bu tipli yanaşmaları rədd edir. Bədii mətn materialı ilə ədəbiyyatşünaslıq təfsirlərini qarşılaşdırsaq, əsl həqiqətə gedən yolu tapmaq mümkündür. Məhz bu həqiqətin tapılması "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərinin ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaq hüququnu özünə qaytara (2001-ci ildən sonra əsər ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramlarından çıxarılmışdır) və onun tam orta və ali məktəblərdə, eləcə də geniş oxucu kütləsi arasında həqiqi ideya-estetik dərkinə yol açar.

Ədəbiyyatşünaslıqda Məhəmməd-həsən əmilərin "nəçərninin divanxanası"na yox, Kərbəlaya və Allah divanına üz tutması vətəndaş düşüncəsindəki "məzar laqeydliyi"nin (Y.Qarayev) təzahürü kimi mənalan-

dırılır. Məhəmməd-həsən əmini ictimai düşüncədən tamamilə məhrum hesab etmək, onun vətəndaş xarakterini "məzar laqeydliyi" ilə xarakterizə etməyin özü məntiqi düşüncənin müqaviməti ilə qarşılaşır. Biz Məhəmməd-həsən əminin boynuna qoyuruq ki, o, maddi dünyadan tamam əlini üzüb, ancaq və ancaq axirət dünyası və Kərbəla ziyarəti haqqında düşünsün və bu tip düşüncə onu dünyanın gəlişindən-gedişindən tamam xəbərsiz qoymuşdur. "Danabaş kəndinin əhvalatları"nın aparıcı qəhrəmanına münasibətdə bu nəzər nöqtəsi ədəbiyyatşünaslıqda indiyə qədər qüvvəsində qalır. Qəribədir ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsində - ədəbiyyat tarixi və ali məktəb dərslərində, ayrı-ayrı tədqiqatlarda məsələ bəzən bir qədər də qatılaşdırılaraq təqdim edilir: "Yazıcının təsvir etdiyi cəmiyyət iki yerə bölünüb: kəndliləri despotcasına idarə edərək əlindəkini müxtəlif yollarla özünükü edənlər və son dərəcə kasıb, yoxsul yaşamaqlarına rəğmən hələ də islam zehniyyəti ilə yaşayaraq Xudayar bəylərə itaət edənlər. Əslində Xudayar bəyləri allahlıq iddiasına salan, onu əlidəyənəkli qoçuya çevirən də ikincilərin şəriət qanunlarına əməl etməsi, müti və qul vəziyyətində olmasıdır" (2). Ədəbiyyatşünaslıqda Məhəmməd-həsən əminin dini inancına bəzi hallarda kinayəli münasibət yer alsada (Y.Qarayev yazır: "Həzrət Abbasın uzaq Kərbəladakı nəşi isə heç bir kömək əli uzatmır". Başa düşürük ki, bu cür münasibət sovet rejiminin ardıcıl ateist təbliğatı ilə birbaşa bağlı idi), elmi ədəbiyyatlarda ümumən Məhəmməd-həsən əminin dindarlığına ciddi yanaşılır. Lakin, eyni zamanda, onun avamlığının kökündə bu dindarlığın dayanmasına da işarə edilir: "Bütün bu və bu kimi bir çox başqa insani keyfiyyətlərə malik olan Məhəmməd-həsən əmi, eyni zamanda, avam və dindardır. Uşaqlıqdan dindar mühitdə böyüyüb,

“Allahu-əkbər” sədası eşidən Məhəmməd-həsən əmi “dünya malına əsla və qəti talib deyil”. Onun bu dünyada yeganə bir arzusu var: Kərbəla ziyarətinə gedib, “cəhərdəh məsumu tamam eləmək” (3).

Sovet ədəbiyyatşünaslığı Məhəmməd-həsən əmini avam, hərəkətsiz, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum bir adam hesab edəndə bunun əsas səbəbini onun dini inancında axtarır. Məhəmməd-həsən əmi “şəriətin onsuz da artığa, canlı cənəzəyə, mənəvi şikəstə çevirdiyi” (4). adam kimi xarakterizə olunur. Bəli, “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın mətni də təsdiq edir ki, “bu kişi artıq dindar adamdır”. Mətn bizə onu da deyir ki, “üç-dörd ildə Məhəmməd-həsən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi”. Bu da həqiqətdir ki, ziyarət ərəfəsində (son üç-dörd ayda) “ziyarət şövqü Məhəmməd-həsən əmini dünya işlərindən lap kənar eləyibdi”. Bütün bunlar hamısı doğrudur, lakin bütün bunlar şəriətin Məhəmməd-həsən əmini “canlı cənəzəyə, mənəvi şikəstə” çevirməsi demək deyil. Məhəmməd-həsən əminin “artıq dindar adam” olması onun nə mənliliyini, nə şəxsiyyətini, nə sosial səviyyədə düşünmək qabiliyyətini əlindən almışdır. Əksinə, onun saflığı, təmizliyi, əliaçıqlığı, gözütöxlüğü, insanlara hər vaxt yaxşılıq etmək istəyi, ailəcanlılığı milli xarakterin təbiəti ilə birbaşa bağlı olsa da, İslam dininə ürəkdən bağlılığının da burada ciddi rolu var. Məhəmməd-həsən əminin dünya işlərindən ayrı düşməsi müvəqqəti xarakter daşıyır. Psixoloji cəhətdən ziyarətə getməyə köklənməsi ilə bağlıdır.

Məsələ burasındadır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı məsələlərə ateist baxışla yanaşır. Professor F.Hüseynov yazır: “Danabaşlıları mənəvi cəhətdən şikəst edən, mənəvi azadlığını əlindən alan din, Allah, imam, peyğəmbər məhəbbəti uşaqlara ana südü ilə təlqin olunmuşdur” (5). Məhz ateist düşüncə sağlam dini inanca fanatizm damğası vurur.

Ədəbiyyatşünaslıq İslam dini, Quran ayələri və şəriət hökmləri adından alver edənlərin hərəkətini dinin ictimai həyatda oynadığı mənfi rol kimi qələmə verir və məsələnin məhz bu tərəfində kifayət qədər maraqlı görünür. Elmi təfsirdə dinlə cəhalət və xurafat bilərəkdən eyniləşdirilir. C.Məmməd-quluzadənin cəhalətə və xurafata qarşı mübarizəsi, həm də dinə qarşı mübarizəsi kimi mənalandırılır. Onun avamlıq və geriliyinin səbəbi, əsasən, din, cəhalət və xurafatda gördüyü estetik həqiqət kimi təqdim olunur. İctimai bəlalərin səbəbini dini ehkamlarda, “şəriət qanunlarının saxtılığı”nda axtardığı yazıçının boynuna qoyulur. Halbuki “əhvalatlar”da şəriətlə şəriət adından alver edənlər arasındakı fərqi bədii əksi müəllifin estetik konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Əslində müəllifin tənqidinin din, şəriət adından alver edənlərə qarşı çevrildiyi əsərdə bütün təfəsilatı ilə əks olunur. Elmi ədəbiyyatda bir qayda olaraq, Zeynəbin faciəsində şəriətin həlledici rolu önə çəkilir; Xudayar bəyin də, qlavanın da, kənd mollasının da bilavasitə şəriət hökmü ilə Zeynəbi faciəyə sürüklədikləri əsas gətirilir. Halbuki bədii mətnə qazının şəriət hökmlərini saxtalaşdırdığı təfəsilatı ilə əks olunur. Həqiqi şəriət qanunlarında qadının hüququnun qorunması, onun istəyinin əsas şərt olması bədii mətnə qazının öz dilindən çıxan sözlərdə əksini tapır. Qazının kəbin məsələsini saxta yolla və yalançı şahidlərlə reallaşdırmasına müəllifin xüsusi yer ayırması təsadüfi deyil.

Qazının sözləri müəllif mövqeyində şəriətlə şəriət adından alver edənlərin fərqləndirilməsi zərurətini önə çəkir. Bu zaman artıq qazı sözün birbaşa mənasında dinin və şəriətin təmsilçisi rolundan çıxır. O, qazılıq kürsüsündə oturdulmuş məmur kimi siyasi rejimi təmsil edir. Onun “hökm”ünün bütün hökumət məmurlarının yanında keçərliliyi də bunu sübut edir. Məsələnin

məhz bu tərəfinə görə, cəmiyyətdə baş verən sosial bəlalardan (povestdə konkret olaraq üçşəvədə qurulan matəmin) səbəbkarı kimi şəriətin ittiham edilməsi nə obyektiv tarixi, nə də estetik həqiqətə uyğun gəlir.

Sovet rejimindən bizi ayıran zamanın hüdudları genişləndikcə, "bədi tələq-qidə idrakin və inikasin şərq, islam, azəri-türk modeli əvvəlki hüdudunda bərpa olunduq"ca ədəbiyyatşünaslıqda "Məmməd-quluzadə özü də müsəlman idi və üstəlik özü də molla idi" etirafı yer almağa başlayır. Məhz bu "etiraf" işığında etiraf olunur ki, "Məmməd-quluzadə ruhaninin saxtasını, mərsiyəxanın lotusunu, dərvişin hoqqabazını, seyidin dələduzunu təsvir edirdi" (6). "Əhvalatlar"da ruhaniliyin baş təmsilçisi-qazı da bu "saxtakarlar"dan biri kimi təsvir edilmişdi.

Sovet ədəbiyyatşünaslığında bir çox hallarda estetik həqiqətlərlə elmi həqi-qətlərin üst-üstə düşməməsinin, bir-birini tamamlamamasının səbəbi obrazın (və həm də yazıçının) dünyagörüşü ilə tədqiqatçının dünyagörüşü arasındakı fərqlə bağlıdır. Sovet ədəbiyyatşünası dünyagörüşü etibarilə materialist, onun təhlil predmetinə çevirdiyi əsərlərin qəhrəmanları (burada Mirzə Cəlilin qəhrəmanları) isə idealistdir. Materialist dünyagörüşünün sahibi meymunun insana çevrilməsi həqiqətinə inanır. O, dünyanın Allah tərəfindən yaradılması və Allah iradəsi ilə idarə olunmasını qəbul etmir. Onun baxışlarına görə, idealizm heç bir elmi əsası olmayan çürük bir nəzəriyyədir.

Bu isə o deməkdir ki, Məhəmməd-həsən əminin qəzavü-qədərə, alın yazısına inamında qeyri-adi heç nə yoxdur. Ancaq prinsipial məsələ bu deyil. Prinsipial məsələ nədir? Kimin məntiqi daha həyatidir: ədəbiyyatşünaslığın, yoxsa Məhəmməd-həsən əminin? Məsələ burasındadır ki, "əhvalatlar"ın qəhrəmanı haqqında mülahizə yürüdərkən onun düşüncələri, həyatı qənaətləri axıra

qədər elmi təhlil müstəvi-sinə gətirilmir. Halbuki Məhəmməd-həsən əminin gördüyü haqsızlıqlara, düşdüyü müsibətli vəziyyətə açıq etiraz edə bilməməsi son dərəcə həyatı bir məntiqə bağlıdır. Məhəmməd-həsən əmi haqsızlıqlara qarşı müqavimətini öz içində boğanda həmin bu həyatı məntiqdən, gerçəkliyin öz məntiqindən çıxış edir. Bu məntiq kifayət qədər əsaslıdır. O, özünün də, Xudayar bəyin də gücünü bilir. Özünün arxasızlığını, Xudayar bəyin arxasında dayanmaların kimliyini dəqiq təsəvvür edir. Məhəmməd-həsən əmi ələcsiz qalıb "nəcərnik divanxanası"na üz tutanda şikayət edib-etməmək onun düşüncəsini bütün varlığı ilə məşğul edir. Son nəticədə özünün də, Xudayar bəyin də gücünü düşüncə tərəzisinə qoyub çəkir. Xudayar bəyin gücü qat-qat ağır gəlir. O, "şikayət etməmək" qənaətində haqlı olduğuna bizi inandırır. Yazıçının Məmməd-həsən əminin düşüncə - monoloqu kimi təqdim etdiyi aşağıdakı parça tənqidi realizmin "kiçik" qəhrəmanının həqiqətən düşünmək, öz vəziyyətini, reallığı dürüst qiymətləndirmək bacarığına malik olduğunu göstərir: "Axırda üz qoydu nəəcərnik divanxanasına səmt. Məhəmməd-həsən əmi o səbəbə nəəcərnik divanxanasına gəlmir ki, şikayət eləsin Xudayar bəydən, ya karvansaraçıdan. Xeyr, Allah eləməsin. Məhəmməd-həsən əmi dinc adamdı. Şər ilə, şıltaq ilə arası yoxdu. Və bir də ki, indiki əsrdə şikayət eləməkliyin özü elə bir çətin işdi. Ondən ötrü ki, şikayətçi gərək yəqin eləyə ki, şikayəti möhkəm eləyə biləcək. Şikayət də şahidnən möhkəm olur. Amma Məhəmməd-həsən əminin şahidi yoxdu. Ondən ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox, Xudayar bəyin də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar bəyin əlində yekə dəyənək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.

Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyənəyinin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki dəyənəkdə var, bəlkə

pulda yoxdu. Bu səbəblərin hamısı və bir də o səbəbə görə ki, Məhəmməd həsən əmi əslində fəqir adamdı, bu səbəblərin hamısına görə Məhəmməd həsən əmi heç vaxt Xudayar bəydən şikayət eləməzdi”.

Ədəbiyyatşünaslıq “əhvalatlar”ın baş verdiyi mühitdə dəyəneyin qeyri-adi bir funksiya daşdığı, qeyri-adi güc olduğunu etiraf edir: “Feodal dəyəneyi burada artıq kapitalist bir məqsədə xidmət edir: mümkün qədər çox var-dövlət, kapital, sərvət toplamaq! Bu faktda kənddə gedən maraqlı ictimai proses öz əksini tapır: kəndlilikdə təbəqələşmənin, kənd “kulakı”nın əmələ gəlməsi! Kapitalistləşməyə doğru meyil” (4). Lakin ədəbiyyatşünaslıq çox vaxt “dəyənek”in simvollaşdırdığı ictimai-siyasi prosesləri müəllif müşahidəsinin məhsulu kimi təqdim edir. “Dəyənek”lə simvollaşan “güc”ün, sosial münasibətlərdə oynadığı rolun Məhəmməd həsən əmi tərəfindən bütün dərinliyi ilə başa düşülməsi nəzərə alınmır. Çünki bu halda Məhəmməd həsən əmilər ədəbiyyatşünaslığın tənqidi realizmdəki “xırda adam” üçün müəyyənləşdirdiyi resept-qəlibdən çıxır. Halbuki bədii mətnə Xudayar bəyin gücü və gerçəklikdə “dəyənek”in oynadığı rolla bağlı əsərdə əksini tapan mülahizələr açıq-aydın Məhəmməd həsən əminin daxili monoloqu, düşdüyü ağır vəziyyətlə bağlı öz-özünə vərə-vürdü kimi təqdim edilir. Hətta bu mülahizələri müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi qəbul etsək belə, yenə də Məhəmməd həsən əminin “bu səbəblərin hamısına görə” şikayət etməkdən vaz keçməsi ilə bağlı əsərdə özünə yer alan informasiya müəllifin bu qənaətləri Məhəmməd həsən əminin başından keçən düşüncələr kimi təhkiyə etdiyini sübut edir. Əslində Məhəmməd həsən əminin reallığı düzgün qiymətləndirmək bacarığı, şikayət etməməyin səbəbi ilə bağlı gətirilən məntiqi dəlillərin Məhəmməd həsən əminin öz düşüncəsinin məhsulu olması vaxtı ilə bir tezis

kimi ədəbiyyatşünaslıqdan keçmişdir. Professor M.Məmmədov 60-cı illərdə yazırdı: “Divan-xanaya gələn Məhəmməd həsən əmini naçalnik öz yanına çağırır. Onun nə mətləbə gəldiyini soruşur. Ancaq Məhəmməd həsən əmi təcrübəli olduğundan Xudayar bəydən şikayət etsə də, bunun bir nəticə verməyəcəyini, əksinə, bu işin özü üçün baha oturacağını bildiyindən naçalnikə heç bir açıq söz demir, Xudayar bəyin “adını çəkmir” və bununla da xatadan yayınmağa çalışır. Məhəmməd həsən əmi yaxşı bilir ki, “pulu”, yaxud “zoğal ağacı” olmayanın naçalnikdən kömək gözləməsi nahaqdır” (3).

Lakin professor M.Məmmədovun Məhəmməd həsən əmi obrazı ilə bağlı orijinal müşahidələri “əhvalatlar”ın qəhrəmanını tədqiqatçının özündən əvvəlki araşdırmalardan fərqli konsepsiya mövqeyindən dəyərləndirməyə gətirib çıxarmır. Son nəticədə o da Məhəmməd həsən əmi obrazını avamlıq və qəzavü-qədərə inam müstəvisində dəyərləndirir. Halbuki professor M.Məmmədovun müşahidələri Məhəmməd həsən əmi obrazını avam, düşünməyən və fəaliyyətsiz qəhrəman müstəvisindən çıxarıb tamamilə yeni bir müstəvidə təqdim etmək üçün əsaslı açar-başlanğıc rolu oynaya bilərdi. Buna görə də hesab edirik ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında belə bəzən obraza stereotip və ideoloji əsaslı dəyərləndirmə ənənəsinin davam etdirilməsi elmi təhlildə müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun yeni konsepsiya mövqeyindən çıxış edə bilməməyin nəticəsidir: “Yazıçı Məhəmməd həsən əmilərin faciəsinin faktorlarını açmağa çalışır: nəsiibi yoxsulluq olan bu insanların yazıqlığının əsas səbəbi saf, təmiz və sadə olmaları və bir də şəriətə qapalıb qalmalarıdır” (2).

Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarına yeni elmi mövqedən yanaşmanın bəzi cəhətləri İ.Həbibbəylinin tədqiqatlarının əsas istiqamətini təşkil edir. Görkəmli akademik sovet ədə-

biyyatşünashğmda “xırda adam” obrazlarının faciəsini onların dini inancı ilə bağlayan, dinə inamla nöinki fanatizmi eyniləşdirən, hətta dinə inamı avamlığın, fəaliyyətsizliyin əsası kimi təqdim edən konsepsiyaya tənqidi yanaşır. Məhz bu tənqidi yanaşma zəminində o, sovet ədəbiyyatşünashğında Mirzə Cəlilin demokratik dünyagörüşünün dini dünyagörüşünə qarşı qoyulmasına, böyük sənətkarın “ateist” kimi qələmə verilməsinə etiraz edir. İ.Həbibbəyli yazır: “Uzun bir dövr ərzində, xüsusən sovet hakimiyyəti illərində Cəlil Məmmədquluzadə yanlış olaraq ateist, dinsiz bir şəxsiyyət və yazıçı kimi təqdim olunmuşdur. Əslində isə heç də belə deyildir” (7).

C.Məmmədquluzadənin sənət konsepsiyasında İslam dinini bu dini alver vasitəsinə çevirənlərdən qorumağın əsas yer tutduğunu, onun Allaha, peyğəmbərə, on iki imama qeyd-şərtsiz inamı və dini dünyagörüşünün əsasında da onlara inamın dayandığını akademik sənətkarın sözlərinə istinadla əsaslandırır: “Cəlil Məmmədquluzadənin özünün bu barədə yazdıqları hər şeyi açıq-aşkar ortaya qoyur, əlavə izahata heç bir ehtiyac qalmır. Böyük ədibin 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş “Niyə məni döyürsünüz?” adlı felyetonunda deyilir: “Əvvələn, mən ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: bir Allaha şitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin” (7). Elə isə, stereotip düşüncədən uzaqlaşmağın, yeni yola çıxmağın vaxtı deyilmi? Akademik İ.Həbibbəylinin sənətkarın ateist olmadığını, dini inancında bütöv olduğunu aktuallaşdırmasının və bunu təkzibedilməz dəlillərlə əsaslandırmasının məntiqi ona gətirib çıxarır ki, Mirzə Cəlil onunla eyni dini görüşləri paylaşan qəhrəmanlarının dini inancına tənqid və kinayəli baxış ifadə edə bilməzdi. Bu məntiqlə akademik Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarını təhlil müstəvisinə gətirərkən

islam zehniyyətinin onların düşüncəsini kütləşdirməsini yox, daha çox bu qəhrəmanlarda dinə inamın formalaşdırdığı müsbət əxlaqi keyfiyyətləri önə çəkir: “...İnsan kimi Novruzəlinin, Usta Zeynalın xarakterindəki işığı, sədaqəti, mənəvi saflığı, daxili paklığı, halallığı Mirzə Cəlilin böyük sevgi ilə, ürək yangısı ilə qələmə aldığı duymamaq, görməmək mümkün deyildir” (7). Bu mənada ədəbiyyatşünas alim tamamilə haqlı yazır ki, “böyük ədibin və ümumən molla-nəsrəddinçilərin əsərlərindəki tənqidin xarakteri də bir çox hallarda düzgün dərk olunmur” (7). Bu qənaət olduqca əsaslıdır və vaxtında ədəbi dövriyyəyə buraxılmışdır. Çünki tənqidi realistlərin, o cümlədən Mirzə Cəlilin əsərlərindəki “tənqidin xarakteri”nin “bir çox hallarda düzgün dərk olunmaması” öz başlanğıcını sovet ədəbiyyatşünashğının bu əsərlərə verdiyi təhlillərdən götürür. Tənqidi realistlərdə milli varlığa istiqamətlənmiş və “tənqid, yaxud gülüş yolu ilə islah etməklə dirçəlişə və mənəvi oyanışa nail olmağ”a (İ.Həbibbəyli) hesablanmış tənqid sosrealist tənqidi düşüncədə milli varlığın tarixi xarakterinə inkaredici münasibətlə əvəz edilirdi.

Buna görə də müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünashlıq düşüncəsinin təmsilçisi kimi İ.Həbibbəylinin C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına yanaşmada sənətkarın “milli oyanış və dirçəliş” konsepsiyasını bütün reallığı ilə elmi təhlilin mərkəzinə çəkməsi, tənqidi realizmin estetikasında “müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədi”ni (F.Köçərli) qabartması, “kiçik adam” obrazlarının təhlilində onların xarakterindəki xoş, işıqlı cəhətləri inadlı axtarışı məsələlərə tam yeni konsepsiya mövqeyindən yanaşmanın göstəriciləri kimi mənalanır. Bu konsepsiyada klassik irsi qorumaq stixiyası ilə birlikdə onun həqiqi məzmununu, bir çox cəhətdən geniş oxucu kütləsindən gizlədilmiş məzmununu açmaq

baş məqsədlərdən birinə çevrilir. Məhz bu cəhət çağdaş ədəbiyyatşünaslıq axtarırlarının müasirliyini şərtləndirir və bu "axtarış"ların tam orta və ali məktəb dərslərlərində, ədəbiyyat tarixlərində ehtiva olunması zərurətini önə çəkir.

Rəyçi: prof. A.Bayramoğlu

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mirəhmədov Ə., Əsgərli Z. Ədəbiyyat (10-cu sinif. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslük). Bakı: Maarif, 2001.

2. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2011.

3. Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1963.

4. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.

5. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: Gənclik, 1977

6. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1995.

7. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007.

8. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər nəşr, 1997.

T.Саламоглы

Исламские ценности: современное понимание и проблемы преподавания

Резюме

В статье произведения Дж.Мамедкулузаде комментируются в контексте "Исламские ценности в литературе: современное понимание и проблемы преподавания". В советском литературоведении

религиозная вера выражалась - как отрицательное явление. Поэтому моральные качества героев Дж.Мамедкулузаде невозможно было замечать с реального аспекта.

С начала периода независимости, после того, как религия была воспринята в качестве духовной ценности, эти вопросы стали требовать нового подхода к себе в литературоведении.

T.Salamoglu

Islamic values: the problems in its contemporary understanding and teaching

Summary

The article interprets "Danabash kendinin ehvalatlari" (Stories of Danabash village) by Jalil Mammadkuluzade in the context of "islamic values in literature: the problems in its contemporary understanding and teaching". It specifies that the critical approach in the Soviet literary theory to religious belief system has led to a number of misinterpretations in the analysis of the literary work. Through logical evidence and literary text it is proved that belief in Islamic values formulate valuable humanistic features in the characters of J.Mammadkuluzade's heroes, including uncle Mahammadhassan.

The article underlines the necessity to re-study the literary reflection in literature of Islamic values with the literary understanding of the independence period and to bring the achieved results to the teaching process and includes an example based on the analysis of a definite literary work.